

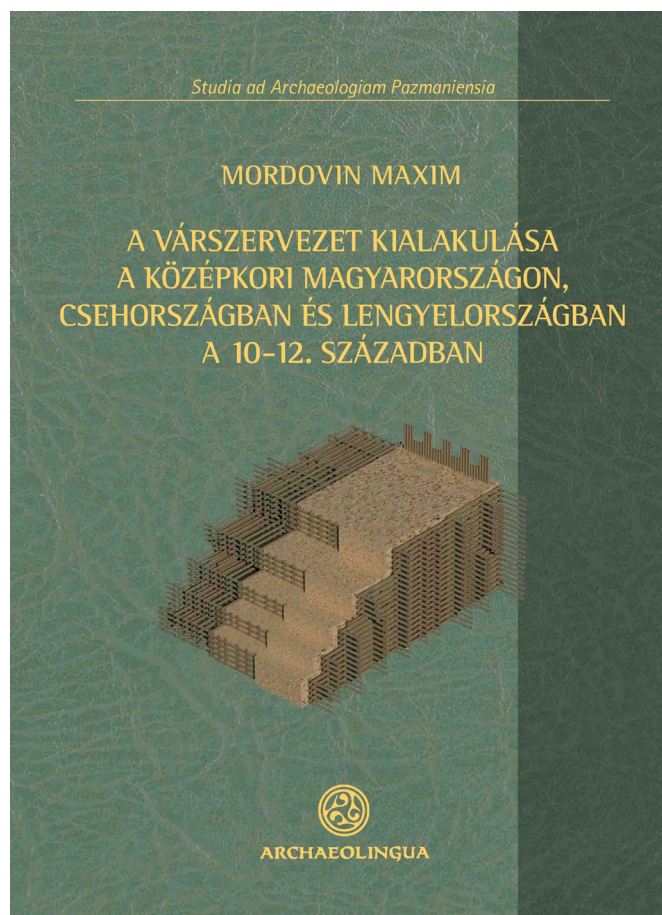
MORDOVIN MAXIM

A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10-12. században

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS¹

Bóna István – saját bevallása szerint röpiratnak szánt – munkájának megjelenése (1995/1998) óta a kora Árpád-kor régész és történész kutatói közül sokan vártak fordulatot – ha úgy tetszik paradigma-váltást – az „Árpádok korai várai” ügyében. Bár a mű annak idején igencsak felkavarta a tudományos életet, jelentős előrelépés a kérdésben hosszú ideig nem történt, 2010-ben azonban egy – a nyugati és keleti szláv népek kora középkori régészetre kellő rálátással bíró – fiatal régész vállalkozott arra, hogy doktori disszertációja keretében közép-európai kontextusba helyezze és újraértelmezze a magyar várépítés legkorábbi korszakát. Az elmúlt évek során a tekintélyes munkát már kézirat formában is többen és több helyen idézték, most azonban nyomtatott formában is – a szerző szerint a lehetőségekhez mérten frissítve – elérhetővé vált a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékének kiadványsorozatában. Ahogy annak idején Bóna az Árpádok országának egészét vizsgálva jutott új következtetésekre, úgy Mordovin kutatásait a Premyslidák és a Piastok uralmi területére is kiterjesztve tett fontos megállapításokat mind a várak építéstechnikáját és kronológiáját, mind pedig a várak rendszeréből felépülő ún. „várszervezet” (a magyar vármegye, valamint ennek cseh és lengyel megfelelői) lényegét illetően.

A kötet alapja – a szerző megfogalmazása szerint – „az 1000 körül kialakult három kelet-közép-európai állam (Csehország, Lengyelország és Magyarország) uralkodói erődített központjainak régészeti alapú összehasonlítása.” A cím tehát ne tévesszen meg senkit, a szerző csak a várakkal és szűkebb környezetükkel foglalkozik, de evidenciának tekinti, hogy ezek az erődített központok az új dinasztiák hatalmának kiépítése során azonos céllal, azaz a várakon alapuló területi hatalomgyakorlás megszervezése céljával és többé-kevésbé azonos időszakban, vagyis az államszervezés során épültek fel mindhárom országban. Ezt a típust magyarul ispáni várnak, a köréje szerveződő igazgatási egységet ispánságnak vagy vármegyének

*Studia ad Archeologiam Pazmaniensia 5
Archeolingua, Budapest, 2016*

*Nyelv: magyar, angol és orosz nyelvű összefoglalókkal
Keménykötés*

*Terjedelem: 538 oldal, színes és fekete-fehér illusztrációkkal,
DVD melléklettel
ISBN 978-963-9911-88-8*

¹ Történész-muzeológus, Vasvári Múzeum, zagorhidi@gmail.com

nevezzük. A magyar vármegye és a hasonló módon működő cseh és lengyel hatalmi struktúra közös megnevezésére használja a szerző Györffy György nyomán a várszervezet terminus technicust.

Mordovin hatalmas, jól strukturált adatbázissal dolgozott: 101 olyan központot gyűjtött össze a régióból, amelyek erődítésekkel rendelkeztek, az ezredforduló környékére datálhatók és régészetileg kutatottak (további szempontjait: a vár szerepeljen a korabeli forrásokban, legyen egyházi építménye, tartozzon hozzá váralja stb. már kevésbé vette szigorúan). A várak területi eloszlása kissé aránytalan: Cseh- és Morvaországból 28, a 11. századi lengyel területekről 29, a Kárpát-medencéből pedig 38 várat tárgyal a kötet. Az aránytalanságot részben a kutatottság eltérő szintje indokolja, de kétségtelen tény, hogy cseh területeken eleve sűrűbb volt a várszervezet, ugyanakkor a szerző bevallott célja volt, hogy a Magyar Királyság területéről – esetenként a szigorú kritériumokból engedve – minél több objektumot szerepeltessen.

Az adatbázis nagyságáról és alaposságáról könnyen meggyőződhet az olvasó, ugyanis a közel 550 oldalas kötet felét eleve képtáblák teszik ki, sőt a szöveges részből is mintegy 60 oldal az irodalomjegyzék. A képtábláknál minden esetben történelmi térkép és műholdas felvétel segíti a lokalizálást, a lelőhely környezetét archív és friss fotók, valamint térképek és helyszínrajzok mutatják be, és természetesen itt található a legfontosabb publikált ásatási dokumentációk és rekonstrukciók is. Ezen túlmenően a CD-mellékletben megtaláljuk a feldolgozott várak katalógusát is, amely teljességre törekedve adja meg az egyes objektumok kutatástörténetét, és igyekszik értelmezni – sok esetben újraértelmezni – a régészeti feltárások eredményeit. Lényegében már ezzel a két egységgel – képtáblák és katalógus – egy olyan kézikönyvet kap az olvasó, amely a kérdés teljes közép-európai szakirodalmában eligazítja.

Mindezek, valamint a terjedelmes angol- és orosz nyelvű összefoglalók mellett azonban még közel 200 oldal jut a részletes tudományos feldolgozásra is. A szerző a kutatási módszertan és a fentebb vázlatosan bemutatott kiválasztási szempontok ismertetése után nagy terjedelmet szentel a várak kutatástörténetének: a mintegy ötven oldalas, rendkívül aprólékos, számos politika- és tudománytörténeti adalékkal megtűzdelt feldolgozásban találjuk meg a gyökerét némely, később zsákutcásnak bizonyult értelmezésnek, és nem utolsósorban innen érthető meg leginkább a probléma kutatottságának szintjei között megmutatkozó erős területi különbség (melyeket természetesen legtöbb esetben a politika motivált).

A részletes tudománytörténeti bevezető után egy rövid, de tartalmas terminológiai rész következik. Ez egyrészt a korabeli források latin nyelvű terminológiáját értelmezi, és rámutat a *civitas* és a *castrum* megnevezés közötti kronológiai különbségre, másrészt pedig javaslatot tesz egy egységes magyar nevezéktan megteremtésére, mellyel a magyar *ispán* – *ispánság* – *ispáni vár* terminusok közép-európai megfelelőit jelölhetjük *kasztellán* – *vártartomány* – *tartományi vár* formában; ezen fogalmak rendszerének megnevezésére pedig a *várszervezet* szót javasolja (hogy ezt a terminológiát maga a szerző milyen következetességgel használja, annak megítélését az olvasóra bízunk).

A következő fejezetek az olvasók többségét bizonyára leginkább érdeklő keltezési kérdések körül csoportosulnak. A szerző rövid áttekintést és értékelést ad a különböző datálási módszerekről (történeti, nyelvészeti, régészeti, természettudományos, ezen belül kiemelten a dendrokronológiai módszer), különösen hangsúlyt fektetve a történeti és régészeti adatok mindenáron való összekapcsolásában rejlő veszélyekre. Nem meglepő, hogy a szerző a legmegbízhatóbb módszernek a különféle datálási módok megbízható adatainak együttes alkalmazását tekinti, ám az is kiderül, hogy az adatok együttállása csupán kivételes esetekben ragadható meg, különösen Magyarországon. Ez magyarázza a következő, ugyancsak hosszas és alapos fejezet tematikáját: a várak és temetők kapcsolatát, itt ugyanis régészeti, természettudományos, történeti és egyháztörténeti adatok együttes értelmezésére kínálkozik lehetőség.

A vizsgálat Bóna azon téziséből indul ki, hogy nem létezhet vár a várnép, pontosabban annak temetője nélkül. A szerző bevonja a vizsgálatba az egyházszerkezet kialakulási folyamatának, és ehhez kapcsolódva a temetkezési előírások változásának elemzését is. Legfőbb megállapításai a következők: a régióban a soros temetők legfeljebb fél évszázaddal előzik meg a várak felépülését, viszont használatban maradhatnak egészen a 12. század második feléig (Lengyelországban akár a 13. századig); a templom körüli temetők viszonylag későn, leginkább a 11. század második felétől vannak jelen, tehát a legkorábbi, a várban és váralján álló templomok köré kezdetben nem temetkeztek. (E megállapítás kapcsán hosszas elemzésbe bonyo-

lódik az ún. „esperesi templomok” egyházi helyzetéről, ami azonban nem sokban segíti a várak datálásával kapcsolatos kérdések megoldását.) A várak kronológiája szempontjából mindennek legfontosabb következménye, hogy a régió várainak környezetében legtöbb esetben nem mutatható ki az államalapítások korát jelentősen megelőző népesség illetve annak temetője, a soros temetők hosszú ideig használatban vannak, a templom körüliek viszont későn jelennek meg, így sem az előbbieket zárása, sem az utóbbiak nyitása nem datálhatja a várak építését; a várakban álló egyházi építmények kora pedig temetkezések hiányában nem állapítható meg pontosan.

A kötet egyik központi fejezete a várak erődítéseinek elemzése, amely az eddigi csoportosítási kísérleteket veszi számba (topográfiai helyzet, funkció, alapterület, sányszerkezet és -méret stb.), majd javaslatot tesz egy új tipológia bevezetésére. Mordovin három fő típust állít fel: 1. egyszerű erődítések (palisád, földtöltés, gerendafalás töltés, kőfal), 2. összetett, egykomponensű erődítések (föld-fa építmények, amelyek lehetnek rostos, rácsos vagy kazettás szerkezetűek), 3. összetett, több komponensű erődítések (a különböző erődítésfajták együttes alkalmazása, pl. rostos és kazettás szerkezet, esetleg külső kőfallal). Véleménye szerint ez az egységes leírás lehetőséget kínál a régió várainak összehasonlítására; nehézséget csupán kevéssé vagy rosszul dokumentált várak szerkezetének értelmezése jelenthet. Ennek kapcsán legfőbb tételei az alábbiak: a sánctípusok többsége nem korhatározó, csupán néhány altípus (pl. horgas kapcsolódású rácsos szerkezet) tekintető specifikusnak, a rostos sánccok a 12. századra kimentek a használatból, a rácsos szerkezetek a 9-10. század fordulójától, a kazettás a 10. század közepétől keltezhető és mindkettő évszázadokig használatban marad. Magyar szempontból a szerző a sokszínűséget hangsúlyozza, mégis elkülönít két jellegzetes csoportot: az északnyugati határvidék (és néhány erdélyi vár) kazettás szerkezetű és az északkeleti vidék rácsos szerkezetű erődítéseit, amelyek akár korjelzők is lehetnek. Itt kell kiemelni Mordovin megállapítását a rostos és a rácsos szerkezetek közötti különbségről, és azok pontos definiálását.

Külön fejezetet szentel a szerző annak bizonyítására, hogy a várak egyúttal települések, illetve lakott, a váraljával szerves egységet alkotó településrészek voltak. Ez a tétel a cseh és lengyel kutatás tükrében evidenciának tekinthető, Magyarországon azonban bizonyításra szorul. Mint a korábbi fejezetekben annyiszor (a vörös sánccok, az esperesi templomok vagy a keskeny és széles talpú sánccok kronológiája kapcsán), itt is egy zsákutcás kutatási irányra hívja fel a figyelmet, amely a lakatlan várakat ún. mentsvárakként (*refugium*) próbálta értelmezni. Közép- és kelet-európai példák alapján mutatja be, hogy a várak jól strukturált szerkezettel bírtak, amelyekben belül mintegy belső várként elkülönült az uralkodói/ispáni palota és a vártemplom, többi részét pedig lakóházak, műhelyek és raktárak töltötték ki. Annak bizonyítására, hogy ez a tétel magyar viszonylatban is igaz, a szerző nemcsak a szórványos adatokat gyűjti össze (pl. a paloták és a templomok egységére utaló adatokat Pozsonytól Visegrádon át Abaújvárig), hanem egy konkrét vár, a borsodi, „Magyarország legszínvonalasabban feltárt és legjobban publikált ispánsági várának” példáján mutatja be. Az alapos dokumentáció lehetővé tette, hogy Mordovin újraértelmezze az ásatási eredményeket, és meggyőzően igazolja, hogy a vár és az „alatta” feltárt település valójában egyidős (10. századi!), és ezen a váron mint településen a közép-európai erődített központok számos jellegzetessége – így pl. az elkülönülő belső vár a templommal és palotával – is megmutatkozik.

Az elemző részt egy rövid, tömör összegzés zárja, amely összefoglalja az egyes fejezetek megállapításait. Ezek közül itt csak a végkövetkeztetéseket emeljük ki: a korai magyar állam a cseh és lengyel államszervezettel párhuzamosan alakult ki, mindhárom országban hasonló hatalmi berendezkedés, várokon alapuló területi hatalomgyakorlás (itt: vártartomány-szervezet) jött létre, amellyel szerves egységet alkotott a kialakuló egyházszerkezettel. A várak fizikai megjelenése már nem mutat ennyire egységes képet: míg a cseh és lengyel területek várai a helyi hagyományok folytatásának tekinthetők, a Kárpát-medence várai több irányból érkező hatást mutatnak, melyek közül a fentebb már bemutatott két típus – az északkeleti rácsos és az északnyugati kazettás szerkezetű – mutatkozik meg jellegzetesen. Korábbi óvatossága után a szerző itt kissé talán túl bátran fogalmazza meg azt a hipotézist, hogy a Felső-Tisza-vidék várai képezhetik az ispáni várak első csoportját, amelyekhez majd viszonylag rövid idő alatt nagy számban csatlakoznak kazettás szerkezetű építmények. A jelenséget a cseh és lengyel példák alapján úgy magyarázza, hogy az

első várak (a borsodi vár példája alapján már a 10. században) az uralkodó dinasztia törzsterületein jöttek létre, majd az új típusú erődítések a hatalmi terjeszkedés során épültek fel.

Mordovin Maxim impozáns munkájának értékelésekor nehéz helyzetben van a recenzens: a hatalmas adatbázis kétségtelenül biztos alapokat szolgáltat a további kutatáshoz, a részletesen kidolgozott terminológia nagyban segíti az összehasonlító elemzéseket, a szerző megfigyeléseivel, javaslataival, a bemutatott cseh és lengyel párhuzamokkal igazi impulzusokat adhat – nem csak a magyar! – várkutatás számára. Ugyanakkor a figyelmes olvasó folyamatosan érzékel egyfajta bizonytalanságot, és lehetnek hiányérzetei is. A bizonytalanság mindenekelőtt a várak kronológiájában érhető tetten. A szerző többször is hangsúlyozza, hogy az egyes sánctípusoknak nincs kormeghatározó értékük, az egyes építési technikák akár évszázadokon keresztül is használatban maradtak, vagy hogy a várak felépítéséhez nem feltétlenül volt szükséges kiterjedt államszervezet. Ehhez képest tűnik merésznek a végső hipotézis az ispáni várak első és második csoportjáról, amellyel a szerző talán a további kutatás irányát kívánta kijelölni. Nem melleleg ez a (hipo)tézis némileg egybecseng Bóna István egyik tételével: az egységes szerkezetű erődítmények egy erős központi hatalom kiépülésének lenyomatai. Ezt a tételt egyébként korábban maga a szerző cáfolta azzal, hogy az erődítmények szerkezete közel sem egységes... A hiányok közül talán legélesebben a hosszanti sáncok teljes mellőzése tűnhet fel az olvasónak, pedig ezekről feltehető, hogy szoros kapcsolatban álltak az ispáni várakkal (pl. a somogyi sáncok Somogyvárral, vagy a vasvári sánc Vasvár várával; ez utóbbi esetében, ahol az ispáni vár helye többnyire csak terepi megfigyelések alapján sejthető, éppen a hosszanti sáncból ismertek hiteles, jól dokumentált átvágások).

Mindezen bizonytalanságok és hiányok ellenére, melyek jó része az elmúlt évtizedek magyar kutatásainak többször hangsúlyozott hiányosságaiból ered, bátran állíthatjuk, hogy a korai magyar várak kutatásának új alapműve született meg, amelyet nem csak a honfoglalás- és a kora Árpád-kor régészei, hanem a történészek, egyháztörténészek sőt akár középlelatin filológusok is nagy haszonnal forgathatnak. Mordovin Maxim vaskos kézikönyve remélhetően még élénkebb vitát kelt majd, mint annak idején Bóna István „rőpirata”, és nemcsak az egyes objektumok kutatóit ösztönzi alaposabb munkára, hanem elősegíti újabb, több tudományág eredményeire alapozó szintézisek megszületését is államalapításunk korának eme kiemelkedően fontos kérdéséről.